

Film, színház és az ügynöki munka

GERVAI ANDRÁS: FEDŐNEVE: „SZOCIALIZMUS”
(MŰVÉSZEK, ÜGYNÖKÖK, TITKOSSZOLGÁK)

Jelenkor Kiadó
Budapest, 2010
3200 Ft, 399 oldal

Leginkább heroikus vállalkozásnak látom a kiváló filmkritikus tettét, aki vette a fáradságot és hosszú hónapokra beült az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, hogy a végére járjon annak az eredeti foglalkozásához is sok szállal kötődő kérdésnek: mennyire és hogyan volt jelen 1957 és 1989 között a diktatúra titkosrendőrsége a magyar filmkészítés világában. Kutatásai megdöbbentő eredménnyel zárultak. Mindennél jobban árulkodik erről a tavaly év végén megjelent *Fedőneve: „szocializmus” (Művészek, ügynökök, titkosszolgák)* című kötet bevezetőjében található mondat: „A filmrendezők érintetlenségének és érinthetlenségének mítoszával szemben a valóság meglehetősen lesújtó” – szögezi le Gervai. A bőséges jegyzetapparátussal kiegészített négyszáz oldalas könyv lépten-nyomon a kijelentés igazságtartalmáról győzheti meg olvasóját. (Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.)

Kevés kéteesebb, a hazai művészeti életet érintő szenzációnak produkált a mögöttünk álló húsz év, mint ami 2006. január 27-én kiderült, amikor Gervai András az *Élet és Irodalomban* megjelentette az *Egy ügynök azonosítása* című cikkét. Ebben nem kevesebbet állított, mint azt: az Oscar-díjas magyar filmrendező, Szabó István 1957 és 1962 között beszervezett ügynökként dolgozott. Ez az írás természetesen helyet kapott a filmvilág és a titkosszolgálatok összefonódását feltáró kötetben, de alapvetően félreérti ezt a kötetet – sokan voltak ilyenek –, akik a könyvet az ún. „Szabó István-üggyel” azonosítják. Kézenfekvő módon ezt mi sem bizonyítja jobban, hogy húsz oldalt foglal el a terjedelmes kötetben a Mephisto című, értelemszerűen Szabó Istvánról szóló fejezet. Noha nem szeretném megterhelni írásomat leltárszerű felsorolással, a szakmai tisztesség miatt mégis muszáj jelezni, hogy az Oscar-díjas rendező mellett külön fejezet található a kötetben Böszörményi Gézaról, Kézdi-Kovács Zsoltról, Máriássy Félixről, Bódy Gáborról, Ember Juditról, Gazdag Gyuláról, Dobrányi Gézaról. És akkor még nem szóltam a Gervai András munkájában sorjázó ilyen-olyan rendű és rangú, beosztású filmes szakemberek garmadáról. Jellemző, hogy a kötet névmutatójában közel hatszáz felsorolt név található. Ha valaki ezek után a filmkritikus történelmi kutatását még mindig egyetlen rendezőre redukálná – helyén valóbb volna a fókuszálná szó – a Fedőneve: „szocializmus”-t, annak lelke rajta, de ez a vélekedés tényekkel a legkevésbé sem volna igazolható.

Az ügynökkérdés rendszerváltás utáni hazai kezelése szinte előhívja azokat a szellemi és egyben kutatói reflexeket, amelyek a szó nagyon is szoros értelmében hadat akarnak üzeni a múltfelejtésnek, az elhallgatásnak, a III/III-as ügyek körüli maszatolásoknak, a teljes erkölcsi nihilizmusról árulkodó Pató Pál-i mentalitásnak. Történészek, újságírók és szépírók (bár nem sokan) az utóbbi évtizedben nagyon fontos munkákkal tettek kísérletet a téma feltárására. Hadd legyen elég itt és most csak Kenedi János *Kis Állambiztonsági Olvasókönyvére*, K. belügyi iratfelmérő jelentése a kastélyból, Ungváry Krisztián *A párt-állam és a belügy (A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956-1990)*, Szőnyei Tamás: *Nyilván tartottak (Titkos szolgák a magyar rock körül 1960-1990)*, valamint Esterházy Péter *Javított kiadás* és Spiró György *Tavaszi Tárlat* című kötetekre utalni. A felsorolásból, műfaji azonosság okán, Szőnyei Tamás munkája áll legközelebb Gervai Andráséhoz. Itt is, ott is egy-egy szakújságíró térképezi fel egy-egy művészi ág titkosszolgálati múltját, hátterét, mozzatórugóit, működését, hatását, vezérlőelvét, célját. Volt munkájuk bőséggel. (Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.) Ha hinnénk a politikai elemzőknek, akik szerint az ügynökkérdés és vele az ügynökmúlt szinte egyáltalán nem érdekli a magyarországi közvéleményt, akkor nem tudnánk mit kezdeni azzal a ténnyel, hogy a Fedőneve: „szocializmus” bestseller volt 2010 és 2011 fordulóján. Bár a könyvet vásárlók és olvasók száma a teljes népességhez mérten aligha jelentős, önmagában az a tény, hogy egy ilyen témájú kötet hetekig-hónapokig a legjobban kelendő könyvek közé tartozott, már némi bizakodásra adhat okot.

Gervai András vékony deszkán egyensúlyoz, de a feladatát remekül oldja meg. A súlyos, okadatolt témát olvasmányos műként adni az érdeklődők kezébe, nem tartozik a könnyű feladatok közé. Bravúrral oldja meg, hogy egyszerre tegyen eleget a két követelménynek. Egyfelől a levéltári kutatás adathalmazát kell egy történelmi munkához megfelelő módon beledolgozni a szövegbe, másfelől, olyan könyvet szeretett volna írni, amit elejétől a végéig olvashat olyasvalaki is, aki nem történész, nem levéltáros, és egy bölcsészkar épületét még kívülről sem látta. Ami ebből a szempontból a legfontosabb: sikerült az e kívánalmaknak megfelelő szöveget megalkotni. Ilyenkor az jut az eszembe, hogy nem hátrány az újságírói múlt.

Szemben az olyan lekicsinylő véleményekkel¹, amelyek Gervai új könyve kapcsán sommásan jelzik: abból lényegében semmi újat nem tudunk meg a Kádár-kori titkosszolgálat működéséről, alapvetően másként látom a helyzetet. Hogy az ügynökkérdés milyen neuralgikus pontja napjainknak és tegnapiainknak, elég felidézni Szabó Istvánnak, a lepleződése után a Magyar Televízió *A szólás szabadsága* című műsorban Györffy Miklós műsorvezetővel elhangzott beszélgetésének egy részletét. „(...) engem meg akarnak ölni, mert az összes hírügynökségnek szétkürtölték és az egész világon megjelenik az újságokban, hogy az egyetlen magyar Oscar-díjas, mit tudom én, rendőrségi ügynök.” A hisztérikus reakció pontos láttele az egész kérdéskör tisztázatlanságának, feltáratlanságának, és annak, hogy nem tudunk vele mit kezdeni, nem tudjuk megítélni annak a közel kétszázézer embernek a tevékenységét, akiket 1957 és 1989 között a III/III-as ügyosztály beszervezett.

Gervai András nemtelen támadások tömege érte az Élet és Irodalomban közölt Egy ügynök azonosítása című cikke után. A szerzőre zúdított vádak típusai három csoportba

¹ http://mandiner.blog.hu/2011/01/18/a_bunrol_es_a_megbocsatasrol

sorolhatók. Előre eltervezett módon „utazott” Szabó Istvánra, a 2006-os 37. Magyar Filmszemlére időzítette a leleplezést, ahol ekkor a rendező legújabb filmjét, a *Rokonokat* mutatták be. A harmadik vélekedés szerint csak a rendező, és vele az esztétikai teljesítményei számítanak, ehhez mérten az ügynökműlt még apró pöttynek sem tekinthető egy makulátlan ember arcképén. Alapvetően az a gond ezekkel a felfogásokkal, hogy *reagálnak*, de nem *reflektálnak* az ügynökműlt tényére. Az összeesküvés-elméletek generális hibája, hogy *a leghetesebb valóságnak tüntetik fel, a látszólagos logikust pedig tényként prezentálják*. Ebből kiindulva csak kevesekben – és a támadókban egyáltalán nem – merült fel a levéltári kutatások egyik legjellemzőbb sajátossága: előre nem tudható, mit találunk. Részben igaz, hogy egy ilyesfajta vizsgálódás a tú a szénakazalban esetéhez hasonlítható. Roppant iratanyagot kell a kutatóknak átrágnia magát, mire valami értékelhető adatra bukkan. A bökkenő azonban éppen az, hogy nem tudható, milyen tíket keresünk. Sőt, az sem biztos, hogy a tú ott rejtőzik a szénakazalban. A találatokon olykor a felfedező lepődik meg a legjobban. Nagyon valószínűnek tartom, hogy Gervai Andrással valami hasonló történt.

Nagyon fontos mindezek kapcsán hangsúlyozni, amit a szerző a kötet bevezetőjében, a *Módszertani megjegyzések* fejezetben taglal: „(...) egyáltalán nem az ügynököket (tágabb értelemben a hálózati személyeket) tartom az elsősorú bűnösöknek, ami persze nem jelenti azt, hogy egy adott ügynök konkrét tevékenységét ne lehetne mérlegre tenni, differenciáltan értékelni. Sokkal inkább a tartótisztek, még inkább az ő főnökeik a bűnösök, de leginkább a megrendelők, a párt 8-10 vezetője, akik a jelentéseket felhasználták döntéseikhez.” (Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van.) Nem új megállapítás ez, mégis az ügynökkérdésről szóló diskurzus egyik alapvetése. Egyben jelzése, milyen mederben kellene lezajlania az erről szóló társadalmi párbeszédnek. Gervai nem „ügynökvadász”.² Aki értőn és alaposan elolvassa könyvét, egyszerűen nem juthat ilyen megállapításra. Éppen ezért ír részletesen a jegyzetekben a tartótisztek származásáról és karrierjéről egészen feltűnő terjedelemben, mert a titkosszolgálat működése, a társadalom elrejtett részleteinek korrajza csak ezzel lehet teljes. (Több mint beszédes, hogy a tiszték szinte kivétel nélkül iskolázatlan, alulról jött, az időszak bikkfanyelvén fogalmazva: „népi káderek”, akik olyan magasságokban és vele olyan hatalomhoz jutottak, ami különben elérhetetlen lett volna.)

Lóci bizonyos értelemben tényleg óriás lett. Nem egészen úgy, ahogy Szabó Lőrinc képzelte, mert G. Szabó Lőrinc rendezőhallgató, a költő fia életveszélyesnek tetsző politikai szabadszájúságára Szabó István hívta fel tartótisztjének figyelmét. „»Megjött a Hruscsov? És nem robbantotta fel senki? Én nem értem, nem dolgoznak jól a fiúk. Nem rám volt kiosztva, mert az utóbbi időben sok ilyesfajta munkám volt«” – idézi fel a főiskola menzáján történeteket a Képesi fedőnevet viselő ügynök, aki összesen hetvenkét emberről jelentett, és tizenkilencről közölt szenzitív adatokat. Máriássy Félix rendező a külvilág felé jól álcázva, mégis alighanem teljes rettegésben élte mindennapjait 1949-től. Titkos akció részeként Pálffy György perét kellett filmre rögzítenie, ahol az átlátszó színjátékot – vagyis a koncepciót – érzékelve rosszul lett. „(...) ezt a katonapolitikai osztályon dolgozó tiszt is észrevette, aki mellette állt. Rosszalló megjegyzést tett, mondván, mi lesz akkor holnap a kivégzésen?” – írta visszaemlékezésében a rendező felesége. Pálffy valóban ki-

² Magyar Narancs: Az ügynökvadász panasza, Turcsányi Sándor, 2011. február. 24.

végezték, Máriássy néhány hónappal az eset után 31 évesen infarktust kapott. Felépült és jelentett – szorgalmasan. Ez is ecsetvonás a Rákosi- és a Kádár-rendszer mindennapjaihoz. Érdekes vagy sem, elsőként ő filmesítette meg 1955-ben Móricz regényét, a Rokonokat. 2006-ban majd valaki más: zseniálisan.

Érthetetlen volt, miért oltotta ki életét a tüneményes tehetségű filmrendező, Bódy Gábor 1985-ben. Ma már világos, hogy ördögi hatalmakkal kötött alkut, amin előbb vagy utóbb csak rajtaveszteni lehetett. Nála ez – háta mögött az *Amerika anzix, a Psyché I–II, Kutya éji dala* – harminckilenc évesen következett be. A hetvenes–nyolcvanas évek hazai (alternatív) szellemi életében otthonosan mozogva nem okozott gondot számára Mészöly Miklósról, Konrád Györgyről, Haraszti Miklósról, Beke Lászlóról, Heller Ágnesről, Hege-dűs Andrásról, Bíró Yvette-ről jelentenie. Gervai elemzéséből kiviláglik, hogy a szolgálatok az ő közreműködésével Bíró Yvette-n keresztül Konrádhoz szerettek volna eljutni, aki Szélényi Ivánnal amúgy is a szolgálatok célkeresztjében volt *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz* című munkájuk írása és a kézirat külföldre csempészése miatt. A környezetete számára minden gyanú felett álló Bódy Gábor sok és értékes operatív információt szállított tartótisztjének. Akármilyen szentségtörőnek hangzik, mégis ebből a szempontból ideális ügynök volt. A lelkiismeretével azonban nem győzte a versenyfutást.

Érdemtelenül, csak felsorolászerűen tudok utalni Ember Judit, Böszörményi Géza és Gazdag Gyula rendezők kálváriáira, akik a hatalom nemtetszését kiváltva igyekeztek legális körülmények között, mára jelképpé váló filmeket készíteni. A művészeti élet feletti cenzúrát gyakorló, az alkotásokon az ideológiát számon kérő legfelsőbb pártvezetés a Hungarofilm egyik budapesti vetítőtermében családtagokkal kiegészülve „*kizárólag nyugati szórakoztató filmeket, krimiket, a PB ülésen olyan hévvel ostromozott giccseket néztek meg*” – eleveníti fel könyvében a szerző, aki Szabó B. Istvánt, a Hungarofilm akkori vezetőjét is idézi: „*A Mephisto sikerének nagyon örültünk, s megkérdeztem Aczélt, nem kell-e Kádáréknak is megmutatni. Úgy vélte, nem való annak a társaságnak.*” Ehhez nincs mit hozzátenni.

„*Én a legveszélyesebbnek azt tartom egy társadalom számára, ha nem néz őszintén szembe önmagával, tehát, hogy nem vállalja azt, amit tett (...) Az ember egyik legnagyobb lehetősége abból adódik, ha szembenéz önmagával. (...) ha egy társadalom nem érzi a felelősségét, akkor nincs energiája hozzá, hogy legyőzze saját magát, s továbblépjön. Azt hiszem, ez a mi bűnünk itt Közép-Európában – nem csak Magyarországon (...): – mindig sikerül elodáznunk a társadalom valódi szellemi állapotával való szembenézést. Ezért nem tudunk igazán előrelépni szellemileg, visszahúz minket az eltagadott, az elleplezett, a szőnyeg alá söpört valóság*” – nyilatkozta 1992-ben Szabó István filmrendező.³

Milyen igaz minden szava. Ugyanakkor mennyire nem érvényes saját életére. Múltunk továbbra is össze van torlódva. Hol zsarnokság volt, ott zsarnokság volt.

Bod Péter

³ Csala Károly: „Fogalommagyarázatok”. Kritika, 1992. május. Ezt a cikket a szerző, Gervai András is szerepelteti könyvének 82. oldalán.